

Особливості підходів до аналізу господарства у вітчизняній економічній думці кін. XIX – поч. XX стт. П.Б.Струве, О.Д. Білімович, М.І.Туган-Барановський

У статті проаналізовано особливості підходів до аналізу господарства представників вітчизняної економічної думки кін. XIX – поч. XX стт. Зокрема П.Б. Струве, О.Д. Білімовича та М.І. Тугана- Барановського.

The paper analyzes the features of the approaches to the analysis of management representatives of the domestic economic thought and of XIX – beginning of XX ages. In particular P.B.Struve, O.D.Bilimovicha and M.I.Tugan-Baranovsky.

Ключові слова: *легальний марксизм, маржиналізм, економічний лібералізм, господарський устрій, спосіб господарювання.*

Вступ. На рубежі XIX та XX століть вітчизняній науці був притаманний унікальний духовний та інтелектуальний клімат, який сприяв становленню плеяди вчених-економістів, мислителів, імена яких відомі всьому світу: С.М. Булгаков, М.І. Туган-Барановський, П.Б. Струве, О.Д. Білімович, К.Г. Воблій, М.І. Зібер, М.Х. Бунге, В.Я. Железнов, Є.Є. Слуцький, І.І. Янжул та багато інших. Завдяки цим ученим економічна наука накопичила величезний інтелектуальний потенціал, що проявився в роботах їх наступників. Можна говорити про розквіт вітчизняної економічної думки в цей період.

З одного боку, розвиток економічної науки України в зазначений період відбувався у загальному руслі світової економічної науки. Нові економічні теорії, ідеї західної економічної науки освоювалися вітчизняними економістами, знаходили подальше продовження і розвиток. З іншого, можна говорити про специфічне становище українських вчених в історії світової економічної думки, що зумовлюється особливим, оригінальним і самобутнім характером вітчизняної економічної науки. Її самобутність виявлялася у вираженій практичній та соціальній спрямованості, але в той же час, вона була відгуком на процеси, що відбувалися у європейській науці.

Висвітлення реальної картини історії української економічної думки на засадах неупередженого аналізу із застосуванням методологічних досягнень сучасності дедалі більше цікавить істориків-економістів. Найбільшу увагу періоду кін. ХІХ – поч. ХХ ст. приділено такими вченими як В. Автономов, О. Ананьїн [6], М. Блауг [1], Л. Горкіна [2], С. Злупко, Л. Корнійчук [3], Н. Макашева.

Постановка завдання. Завдання даної статті полягає у дослідженні особливостей підходів до аналізу господарства у вітчизняній економічній думці кін. ХІХ – поч. ХХ стт. Зокрема в науковому доробку П.Б.Струве, О.Д. Білімовича, М.І.Туган-Барановського.

Результати. Специфічність економічної думки обраного нами періоду та її зв'язок з психологічними, філософськими, соціологічними та історичними дослідженнями зумовлював той факт, що в Російській імперії було мало економістів-теоретиків у вузькому, прийнятому на Заході, сенсі цього слова. Більше того, професійна підготовка економістів часто була відсутня, більшість економістів (наприклад С. Булгаков, М. Туган-Барановський, П. Струве, та ін.) отримали освіту на природничих або юридичних факультетах університетів. Найбільш здібні з них одразу після закінчення університетів направлялись для продовження навчання в закордонні університети, в основному в Німеччину, де знайомилися з новітніми розробками з політичної економії [5, с.43].

В другій половині ХІХ століття розвиток економічної теорії в Україні відбувався у сфері впливу та самобутньої інтерпретації на власному суспільно-економічному ґрунті класичної школи політичної економії, західно-європейських та російських соціалістичних вчень, у тому числі й марксизму.

У самому кінці ХІХ ст. і особливо на початку наступного століття вітчизняні економісти починають засвоювати нові ідеї західної науки, частково їх переймати. Цей процес відбувався на фоні і в зв'язку з посиленням критичного ставлення до марксизму. Разом з тим можна навести небагато прикладів, коли принцип маржиналізму приймається повністю, витісняючи марксизм. Тут можна назвати П. Струве, який намагався взагалі відмовитися від розгляду проблеми цінності як самостійної по відношенню до проблеми ціни. Він, зокрема, писав: «Те, що прийнято в сучасній літературі трактувати під заголовком «суб'єктивна цінність», є психологічний процес оцінки. Коли цей процес призводить до мінового акту, ми маємо перед собою явище ціни. Це

явище по суті і цікавить економістів. Поряд з ціною над нею, або під нею не існує ніякого іншого реального економічного явища » [10, с. 96].

Один із кращих спеціалістів з історії економічних вчень М. Туган-Барановський, характеризуючи основні тенденції та напрямки розвитку економічної думки у ХІХ ст., відзначав, що все більше увага економістів переноситься на соціальні явища, породжувані капіталізмом, на розв'язання питання «про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства». Саме при відповіді на це питання, вважав вчений, політична економія й розпалась на три основні напрямки, представлені, по-перше, захисниками нерегульованого товарно-господарського ладу; по-друге, виразниками ідей соціалізму як антиподу першого ; і, нарешті, третього, який «прагне зберегти товарно-господарський лад, пом'якшивши у той же час, шляхом посилення державного втручання в інтересах слабких, різкість класових антагонізмів» [12, с. 45].

Слід зазначити, що ні (1870-1944), ні М. Туган-Барановський (1865-1919), не змогли уникнути «повального» на той час захоплення марксизмом. Легальний марксизм, характерний для них, мав місце в розвитку російсько-української соціологічної думки кінця ХІХ - початку ХХ ст. Ця теоретична й ідеологічна течія стала своєрідним виразом ліберальної буржуазної думки. Буржуазний лібералізм в особі легального марксизму використовував цілий ряд марксистських ідей, переважно з економічної теорії Маркса, для обґрунтування історичної неминучості розвитку капіталізму на теренах Російської імперії.

У боротьбі проти ідеології народництва легальні марксистки, а серед них і П. Струве, обґрунтували об'єктивний і закономірний характер розвитку капіталістичного способу виробництва і пов'язаної з ним технічної, економічної і духовної культури, все це вони розглядали як прогресивний процес, а для доказу цього постійно вдавалися до марксистської теорії історичного процесу і марксистської термінології. У праці «Критичні нотатки до питання про економічний розвиток Росії» П. Струве, обґрунтовувалися положення про фундаментальний характер дії об'єктивних економічних законів. У зв'язку з цим описувалась неминучість розвитку капіталізму в усьому світі, у тому числі в Росії. Йшлося про розвиток капіталістичного ринку, конкуренції, технічної реорганізації виробництва, ролі в суспільстві нових соціальних груп, в тому числі класів, перш за все буржуазії і робітничого класу.

Великий фактичний матеріал аналізувався і узагальнювався Струве на основі марксистської методології. Він схилився до засад «об'єктивної науки» на

протипагу суб'єктивному методу в соціології. Надалі в роботах П. Струве все більш виразно проявляються тенденції виправдання і свого роду апології капіталізму. Вчений вже не наполягає на відстоюваному ним раніше сполуженні марксизму про неминучий перехід від капіталізму до соціалізму. Зникає і ейфоричне захоплення марксизмом як великою і багатою змістом системою наукових поглядів. Навпаки, він все більш критично оцінює вчення Маркса, в тому числі його матеріалістичне розуміння історії та економічну теорію.

Свої філософсько-економічні погляди, П. Струве, дедалі частіше обгрунтовує за допомогою ідеалістичних концепцій, в дусі сучасного йому неокантіанства, оголошує основними і керівним фактором в житті людей «надісторичні» духовні цінності і, перш за все, моральні, він стверджує, що прогрес суспільства цілком визначається розвитком культурних цінностей людства. П. Струве одним із перших зробив спробу привнести в марксизм ідеї неокантіанства.

Ключовими категоріями концепції П. Струве були такі поняття, як господарювання, господарство, ціна, ринок, приватна власність, економічна свобода. Під господарюванням Струве розуміє «певну діяльність людей, спрямовану на підтримку життя у всій повноті її проявів». Іншими словами, сутність господарювання полягає в набутті та використанні коштів для задоволення потреб [7, с. 4].

З категорією «господарювання» органічно пов'язане поняття господарства. Однак ці поняття, за Струве, аж ніяк не ідентичні, як це прийнято вважати. Під господарством вчений розуміє цілеспрямовану (телеологічну) єдність господарювання. Суть поняття господарства утворюється за допомогою господарювання і його носія - господаря. Тільки одиничне домогосподарство Струве вважає «справжнім», суспільне ж господарства він називає «псевдогосподарським» - сукупністю «істинних господарств».

У реальному житті має місце певна множинність дотичних одиничних господарств, що протистоять одне одному. Подібний атомістичний підхід призводить Струве до проблеми способів взаємодії таких господарств і їх інтерації в одне ціле. Це він вважав головним завданням економічної теорії, що полягає в «усвідомленні принципів, які впливають із суті господарської діяльності та визначають життя окремих господарств, а також у з'ясуванні тих явищ, які впливають із співіснування та взаємодії таких господарських

одиниць і об'єктивно обумовлюються наслідком їх взаємодії незалежно від свідомості і волі як господарюючих суб'єктів, так і будь-якого іншого суб'єкта вищого порядку (держави і т. п.) [8, с. 364].

Способи співіснування господарств, згідно П. Струве, цілком визначаються способами організації суспільства як співжиття або співіснування людей. Вчений чітко визначає прямі і зворотні зв'язки: господарство є важливою стороною багатоликого громадського життя, що впливає на всі інші сторони і тим самим на весь суспільний лад, і навпаки, та чи інша форма громадського устрою сама впливає на господарювання, надаючи йому того чи іншого способу організації.

П. Струве розмежовує наступні способи за якими будь-яка група людей (ціле) може бути утворена з окремих індивідуумів (частин).

1. Проста сукупність людей, що живуть спільно, але незалежно один від одного. Це - сукупність людей, але ще не суспільство.

2. Система людей. Це група людей, які не тільки живуть спільно, але, й крім того, пов'язані сіспільними зв'язками, впливають один на одного, а отже, живуть координовано. Така система людей і є суспільством.

3. Єдність людей. Це група людей, в якій, крім взаємопов'язаності окремих членів, притаманній системі, існує і єдиний керівний центр, тобто єдина воля, Ця воля формує певні цілі і підпорядковує ним всіх членів групи. Тому така єдність людей являє собою не тільки координацію, а й субординацію.

П. Струве, поглиблюючи свою характеристику системи та людства стверджує, що і для соціології, і для економічної теорії немає більшої відмінності, ніж відмінність між цими двома основними формами. Оскільки, система людей не має єдиної волі, таке суспільство навіть метафорично не можна називати «суб'єктом». Навпаки, єдність людей, завдяки наявності єдиної волі, є суспільством, якому притаманна телеологічність. На відміну від системного типу загального устрою тут суспільство безпосередньо впливає на особистість.

Звичайно, Струве прекрасно розумів певну умовність своєї схеми, зазначаючи, що ці форми організації є лише «стилізовані ідеальні типи», насправді ж існує багато перехідних форм. Але розрізняти ці типові форми дуже важливо, так як кожній із них відповідає особливий господарський устрій [7, с. 14-15].

Простій сукупності людей відповідають господарства, що існують поряд, проте не залежать одне від одного. Це сукупність ізольованих натуральних господарств, що не утворюють в сумі суспільного господарства. Системі людей відповідає система самостійних господарств, які взаємодіють між собою шляхом вільного ринкового обміну, що передбачає існування особистої свободи, приватної власності, автономії окремих господарств та професійної диференціації особистості. Єдності людей відповідає повністю соціалізоване господарство, що передбачає скасування приватної власності, підпорядкування окремих господарюючих суб'єктів єдиній волі, авторитарний примусовий обмін.

П. Струве вважає найбільш ефективною формою співіснування одиничних господарств - систему взаємодіючих господарств. Ця система, заснована на перерахованих принципах, на думку вченого відповідає, справжньому грошово-ціновому («вторинному») господарюванню, тоді як «первинному» господарюванню відповідає проста сукупність господарств первісного суспільства і єдність господарств, яку він ще називає «суспільством-господарством», властивим соціалістичному устрою.

Порівнюючи «первинне» і «вторинне» господарювання, П. Струве робить висновок, згідно з яким тільки у «вторинному», господарюванні існує «вічний двигун» соціально-економічного та культурного прогресу суспільства. Було б, однак, помилкою зараховувати П. Струве до табору ортодоксальних лібералів західного типу. Сам автор називав своє трактування «ліберально-консервативним», що означало поєднання двох основоположних ідей - свободи і влади. Будучи лібералом, Струве завжди залишався державником і консерватором, прибічником традиційної для вітчизняної економічної думки ідеї активної участі суспільства в господарському житті, яке не руйнує приватної ініціативи та ринкових інститутів, а, навпаки, створює для розвитку останніх необхідне середовище відповідно .

Серед авторів періоду, що розглядається нами, яким належить особливе місце в історії економічної думки, необхідно виділити постать О.Д. Білімовича. Йому належить порівняльний аналіз двох способів господарювання, один з яких заснований виключно на принципі господарської свободи і ринкових відносин, а інший - на принципі централізму і державних впливів на економіку. Віддаючи належне першому, тобто ліберальному способу господарювання, який виконав в епоху становлення капіталізму свою історичну місію, вчений

зазначав, що ліберальне господарство призвело до нечуваного прогресу техніки, технології, транспорту, торгівлі і тощо. Але, говорячи про історичну місію конкурентно-ринкового механізму господарювання, Білімович на відміну від російських радикалів був далекий від захоплення ним, оскільки чітко бачив і його вразливі сторони.

Конкурентна боротьба між людьми призводить до надмірного захоплення особистим інтересом, невтомної гонитви за прибутком, що захоплюють особистість без залишку. «Люди перетворені в сипкий пісок ...На ринку немає перепони взаємній боротьбі, немає місця слабкому» [1, с. 93].

За О. Білімовичем, з нерегульованої і необмеженої свободи приватної власності виростає надмірна соціальна нерівність, яка в решті решт перешкоджає подальшому зростанню продуктивності господарства. Концентрація капіталів, особливо в руках монополістів, призводить до використання приватної власності на шкоду суспільству, і перш за все - його менш захищеним верствам. Проте ще більш скептично Білімович оцінював також і систему господарювання.

Централізована система господарювання, на думку вченого, непродуктивна перш за все тому, що ціни різних видів праці, різних речових факторів виробництва і, нарешті, споживчих благ встановлюються централізовано. Якщо навіть окремі господарські одиниці купують товари і продають їх один одному, то це не справжня купівля-продаж і несправжні ціни. Вони носять формальний розрахунковий характер, оскільки не є результатом ринкової боротьби. Отже, і гроші, що обслуговують ці акти купівлі-продажу, є фіктивними грошима, які виконують рахункову функцію, і не виражають співвідношення сил на ринку. В інтегральному планово-централізованому господарстві держава є єдиним і всесильним монополістом, але з втратою механізму вільного ціноутворення, принципу витрат виробництва втрачається і апарат, який при всіх своїх недоліках все ж допомагає вибирати потрібний склад і доцільні способи виробництва.

Таким чином, на думку Білімовича, ні система економічного лібералізму в її чистому вигляді (*laissez faire*), ні тим більше система централізованого жорсткого директивного планування, не є ефективними. Тому вчений пропонує шлях формування змішаного способу господарювання який вбирає в себе як принцип свободи і притаманний йому механізм ринкових сил,

так і принцип централізму, що передбачає коригуючий вплив на господарство з боку держави.

О. Білімович виступав проти як необмеженого одержавлення економіки, так і необмеженого лібералізму. Він ставив питання про «міру» свободи і «миру» держави.

Особливу цікавість для нашого дослідження становить спадщина видатного українського економіста М.І. Туган-Барановського у творчості якого знайшли відображення специфічні риси економічної науки відповідного періоду, насамперед універсалізм. М.І. Туган-Барановський поєднав у собі вченого-економіста і соціального філософа, стурбованого проблемою побудови нового суспільства, яке б відповідало, означеному нами вище, кантіанському принципу. Як вчений-економіст він прагнув пізнати об'єктивні закони капіталістичної економіки і зробив чимало в таких областях, як теорія цінності, ринків і криз, історія народного господарства та економічної думки. Разом з тим він не тільки визнавав неминучість етичної зумовленості політичної економії, а й керувався моральним критерієм при розробці найважливіших понять політекономії.

Для Туган-Барановського єдино прийнятним моральним критерієм був принцип рівноцінності людської особистості. Він вважав кантіанське вчення про етичний ідеал величезним досягненням суспільної думки Нового часу, вважав, що цей принцип є центральною ідеєю сучасної етичної свідомості і є загальнообов'язковим. Саме загальновизнаність етичного ідеалу може служити гарантією об'єктивності (критерій якої, зауважимо, він не формулює), і в цьому випадку обидві частини політекономії - практична і теоретична - виявляються внутрішньо пов'язаними. На думку Туган-Барановського, тільки цей принцип і може стати єдиною точкою зору на господарство, що дозволяє, як він писав, піднятися над протилежністю інтересів, в тому числі і класових, що неминуче відбиваються і на економічній теорії [6, с. 42].

Безпосереднім результатом утвердження цього принципу стала можливість об'єднання теорії граничної корисності та трудової теорії вартості. Туган-Барановський вважав, що визнання праці основою вартості, можливість порівняння всіх видів праці та їх об'єднання в поняття суспільної праці і є визнанням верховної цінності людської особистості. «У процесі виробництва беруть участь не тільки людина, але і засоби виробництва. Чому ж ми розглядаємо весь продукт як створений лише людською працею? Чому ж ми

визнаємо тільки праця людини активним діячем виробництва? І чому, з іншого боку, ми прирівнюємо в цьому відношенні між собою всі види праці без різниці? Чому ми вважаємо всі види праці людини порівнянними між собою і з'єднуємо їх в одну загальну масу, одне загальне поняття суспільної праці? Без сумніву, тому, що ми мовчазно виходимо з керівної етичної ідеї політекономії - верховної цінності, і тому рівноцінності людської особистості» [11, с. 63-64].

З іншого боку, саме людина визначає суб'єктивну корисність даного блага, воно стає цінним не само по собі, а в оцінці людини. Важливим моментом в міркуваннях вченого було твердження, що суб'єктивна цінність блага залежить від його кількості, а воно в свою чергу для вільно відтворюваних товарів - від обсягу затраченої праці. Тут і виявляється можливість поєднання двох моментів: об'єктивного і суб'єктивного.

Туган-Барановський не обмежився констатацією цього факту, а сформулював теорему, яка встановлює кількісні співвідношення трудових витрат і цінності при оптимальному розподілі ресурсів. «Якщо виробництво керується основним господарським принципом - прагненням до досягнення з найменшою витратою найбільшої користі, - то відносини граничних корисностей вільно вироблених продуктів і їх трудових вартостей рівні» 14. Це твердження було висловлено в статті «Вчення про граничну корисність господарських благ як причина їхньої цінності» [12, с. 86].

Вклад Туган-Барановського у власне економічну теорію пов'язаний з розробкою проблем реалізації, циклів і криз, грошей. Проблемі циклів присвячена його перша велика робота - «Періодичні промислові кризи» (1894), в якій, спираючись на статистичний матеріал з історії промислових криз в Англії і критичний аналіз попередніх теорій ринку, вчений запропонував вирішення проблеми реалізації для випадку розширеного виробництва і пояснення періодичності криз і механізму циклів.

Сьогодні можна сказати, що модель Туган-Барановського була першою і найоригінальнішою з цілої плеяда моделей циклу, в основі яких лежало співвідношення між заощадженнями та інвестиціями, серед прихильників яких найбільш значними були Шпітгоф, Бунятян, Кассель і Кейнс [6, с.45]. Що ж до теоретичних новацій при дослідженні циклу, то слід зазначити, що Туган-Барановський, по суті, спробував поєднати макроекономічний (агрегатний) підхід зі структурним, і значення цієї спроби для економічної теорії важко переоцінити.

Як і для багатьох вітчизняних економістів аналізованого нами періоду, питання щодо перспектив капіталізму мало для Туган-Барановського особливий інтерес. Відповідь на це питання він шукав у теорії циклів і криз і в теорії вартості. Він критикував капіталізм із соціально-моральних позицій. Основне протиріччя капіталізму складалося, на думку Туган-Барановського, в тому, що капіталізм, перетворюючи людську особистість в засіб, в раба речей, у той же час веде до поширення і зміцнення суспільно-моральної свідомості, яка визнає особистість верховною цінністю суспільного життя.

Оскільки соціалізм представляє складну систему і передбачає різні поєднання способів організації, ставлення до різних типів соціалізму визначається виходячи з морального ідеалу. Беручи за основу морального імперативу кантіанський принцип, Туган-Барановський прийшов до визнання свободи особистості, а не рівності, як стверджували в той період більшість соціалістів, найважливішою соціальною цінністю. З цієї точки зору Туган-Барановський підійшов до оцінки різних в залежності від ступеня централізації типів соціалізму. Він вважав, що централізація сприяє множенню суспільного багатства, оскільки дозволяє підпорядкувати виробництво плану. Принципи побудови плану, які висував вчений ґрунтувалися на інтеграції теорії граничної корисності та трудової теорії вартості. З метою досягти максимуму суспільної корисності він пропонував визначати обсяги виробництва товарів виходячи з умови пропорційності їх граничних корисностей трудовим затратам.

М.І. Туган-Барановський блискуче здійснив глибокий порівняльний аналіз різних політекономічних шкіл та соціалістичних учень. Вчений розкрив неперехідне значення маржиналізму, представленого австрійською, англійською та іншими його школами, для подальшого розвитку економічної теорії. Велике значення має його спроба синтезувати теорію трудової вартості та теорію граничної корисності. [3, с. 42].

Висновки. Проведений аналіз дає змогу зробити наступні висновки:

1. Межу XIX - XX стт. можна позначити як період підйому вітчизняної економічної науки. Це пов'язано з бурхливим господарським розвитком, що стимулювало дослідження як в прикладних областях економічної науки, так і в сфері теоретичних питань політекономії, включаючи проблеми методології, економічної етики, історії економічних вчень тощо.

2. Важливою рисою вітчизняної економічної науки даного періоду була її своєрідна універсальність. Соціально-економічні проблеми розглядалися в руслі проблем філософських, соціологічних, історичних та релігійних.

3. Період кінця XIX — початку XX ст. відзначається різноманітністю течій і напрямів, багатством економічних ідей та визначними здобутками, що не тільки піднесли вітчизняну економічну думку у ці роки на рівень світової, передусім західноєвропейської, економічної науки, а й вагомо збагатили останню.

4. Посиленню уваги вітчизняних економістів до суспільного та історичного аспектів у трактуванні економічних явищ та законів значною мірою сприяв вплив економічної теорії марксизму.

Література

1. Білімович О. Д. Введення в економічну науку. - Белград, 1936.
2. Блауг, М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. - М.: Дело ЛТД, 1994. - 720 с.
3. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. - Київ, "Наукова думка", 1994
4. Історія економічних учень : Навчальний посібник / Корнійчук Л.Я., Татаренко Н.О., Поручник А.М. - К.: КНЕУ, 1999.- 562 с.
5. . Из глубины: Сб. статей о русской революции / Аскольдов С.А., Бердяев Н.А., Булгаков С.Н. и др. - М.: Изд-во Московского университета, 1990.- 298 с.
6. История экономических учений / В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашёвой. - М.: ИНФРА - М, 2001. - 784 с.
7. Струве П. Господарювання, господарство, суспільство / / Економічний вестник. - Прага, 1924. - Т 2.
8. Струве П. Б. До критики деяких основних проблем і положень політичної економії // Життя. 1900. № 3. С. 364.
9. Струве П. К вопросу о рынках при капиталистическом производстве (по поводу книги Булгакова и ст. Ильина) // Научное обозрение. 1899. № 1. С. 46-64
10. Струве П. Хозяйство и цена. М., 1916

11. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономики. – М.: РОССПЕН, 1998. – с.
12. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма. - СПб., 1905